

Laenutuse hüvitamisest ja lugemiseelistustest

Ainiki Väljataga, Sihtasutuse Autorihüvitusfondi tegevjuht

Laenutushüvitis peegeldab olukorda Eesti rahvaraamatukogudes.

1990. aastate keskel tegi Eesti Kirjanike Liit valitsusele ettepaneku nn raamatukogupenni maksmiseks Rootsi ja Taani eeskujul, kus hüvitussummat kasutatakse omakeelse originaalse kirjandusloomingu toetamiseks. Veel ühe kultuurkapitali loomist ei peetud aga vajalikuks ja algatus soikus.

Laenutushüvitise teema tõusis taas päevakorda 1999. aastal, seekord rõhuasetusega autoriõigusele ning Euroopa Liidu õigusnormidele. Euroopa Ühenduste Nõukogu direktiiv aastast 1992 rentimise ja laenutamise õiguse kohta nõuab, et kõikides Euroopa Liidu liikmesriikides tunnustataks autorite eksklusiivset õigust oma teoste laenutamisele ning laenutamise eest õiglase tasu saamisele. Direktiivi eesmärk on ühtlustada laenutushüvitusüsteemide tegevuspõhimõtted autoriõigusega ning riikides, kus laenutushüvitis puudub, näha seadusandlikus korras ette tasu maksmine.

Autoritele õiglase tasu maksmise kohustus kirjutati Eesti autoriõiguse seadusesse 1999. aasta detsembris ja see jõustus 2000. aasta jaanuaris. Valitsuse vastav määrus jõustus 1. jaanuaril 2003. Aastast 2004 makstakse Eestis autoritele ja autoriõiguste omanikele laenutushüvitist nende teoste laenutamise eest rahvaraamatukogudest. Laenutushüvitise maksmiseks löid Eesti Kirjanike Liit, Eesti Kirjastuste Liit ja Eesti Kujundusgraafikute Liit 2004. aasta veebruaris Sihtasutuse Autorihüvitusfondi.

Laenutuse hüvitamise rahvusvaheline praktika

Eesti laenutushüvitusüsteem ehitati üles rahvusvahelises praktikas toimivate lahenduste eeskujul. Laenutushüvitise maksmine on eri riikides korraldatud erinevalt, kuid kõiki variante ühendab kaks põhimõttelist seisukohta: tunnustada autorite õigust hüvitist saada ning kasutada hüvitussummasid kultuurilise eneseväljenduse toetuseks. Eesti süsteem tuli käivitada paari kuuga, seepärast pakkus teiste riikide poole sajandi pikkune kogemus suurepäraseid õppetunde.

Laenutushüvitise maksmist peetakse traditsiooniliselt Põhjamaade algatuseks. Esimene kord nõuti hüvitise sisseseadmist 1919. aastal I Põhjamaade kirjanike kokkutulekul Kopenhaagenis. Tasu nõudmises oldi üksmeelsed, arvamused läksid lahku küsimuses, kes peaks seda tasu maksuma – kas laenutajad või valitsus. Laenutajatelt raha nõudmises nähti ohtu kirjasõna võrdsele ja üldisele kättesaadavusele, mis oli oluline põhimõte Põhjamaade rahvahariduse traditsioonis. Riigieelarvelist rahastamist peeti 1930. aastate karmis majanduskliimas ebatõenäoliseks. Põhimõtteliste vaidluste ja kirjanike visa surve tulemusena jõuti Teise maailmasõja eelõhtuks otsusele, et laenutushüvitist hakatakse maksuma riigieelarvest. Sõja lõppedes asuti tegutsema – hüvitusüsteemid sündisid 1946. aastal Taanis, 1947. aastal Norras, 1954. aastal Rootsis, 1963. aastal Soomes ja 1968. aastal Islandil (Klement 1997, 7–11).

Põhjamaade eeskujule järgnesid Holland (1971) ja Saksamaa Liitvabariik (1972).

Ingliskeelsetest maadest loodi esimene laenutushüvitusüsteem Uus-Meremaal 1973.

aastal kohaliku PEN-klubi initsiatiivil, järgnesid Austraalia (1977) ja Suurbritannia (1979).

1986. aastal alustati laenutushüvitise maksmist Kanadas, kus vastava algatuse olid teinud kirjanikud juba 1940. aastatel. Praegu makstakse laenutushüvitist 29 riigis (www.plrinternational.com).

Eesti laenutushüvitis põhineb autoriõigusel nagu ka Austria, Saksamaa, Hollandi, Läti, Leedu ja Luksemburgi ning alates 2007. aastast Soome laenutushüvitis. Suurbritannias, Norras ja Austraalias on selleks vastu võetud omaette seadus. Rootsis, Islandil, Kanadas ja Uus-Meremaal on aluseks riiklike loomestipendiumide seadused, Taanis ja Sloveenias aga raamatukogusid käsitlevad seadused.

Enamik hüvitussüsteeme võtab arvesse teoste kasutamist raamatukogudes – kas tegelikku või potentsiaalset. Saksamaal, Islandil, Iisraelis, Lätis, Leedus, Hollandis, Rootsis, Suurbritannias ja Eestis võetakse aluseks teoste laenutuskordade arv raamatukogude valimis. Belgias, Kanadas, Taanis, Austraalias ja Uus-Meremaal on jaotuse aluseks autori teoste eksemplaride arv avalike raamatukogude valimis. Eksemplaarsusele lisaks arvestatakse teoste lehekülgede arvu (Taani), eksemplaarsusele võidakse kehtestada miinimumpiir (50 eksemplari Austraalias).

Lisaks kasutamise eest tasumisele teenivad paljude riikide laenutushüvitussüsteemid kultuuripoliitilisi ja sotsiaalseid eesmärke. Rootsis, Austrias ja Saksamaal kasutatakse laenutushüvitise vahendeid autoritele sotsiaalsete tagatiste loomiseks. Saksamaal eraldatakse tervishoiu- ja kindlustusprogrammidele ning kriisiabifondile 55 protsenti hüvituse kogueelarvest. Rootsis kulub 66 protsenti koguhüvitusest kirjanike vanaduspensionideks, pikaajalisteks loomestipendiumideks ja kriisiabiks, Austrias 50 protsenti vahenditest sotsiaalseteks programmideks kirjanikele. Ka Norras töötab hüvitusskeem omamaise ilukirjanduse toetusmehhanismina loominguliste stipendiumide kujul. Arvesse võetakse nii spetsiifilisi kirjanduslikke kriteeriume kui ka eri kirjanikerühmade sissetulekuvõimalusi. 85 protsenti hüvitussummast kuulub kohalikele ilukirjanikele, hüvitise konkreetse jaotuse üle otsustavad 24 loovisikute ühendust ning see makstakse välja 12 fondi kaudu. Sloveenias eraldatakse 50 protsenti eelarvest omamaistele kirjanikele loomestipendiumideks.

Raha laenutushüvitiseks eraldatakse riigieelarvest ja/või raamatukogude eelarvetest. Eelarve suuruses lepivad autorite ja valitsuse esindajad kokku, mõnes riigis (Sloveenia, Läti) on eelarve seotud raamatukogude teavikute aastase ostusummaga (näiteks 25 protsenti Sloveenias).

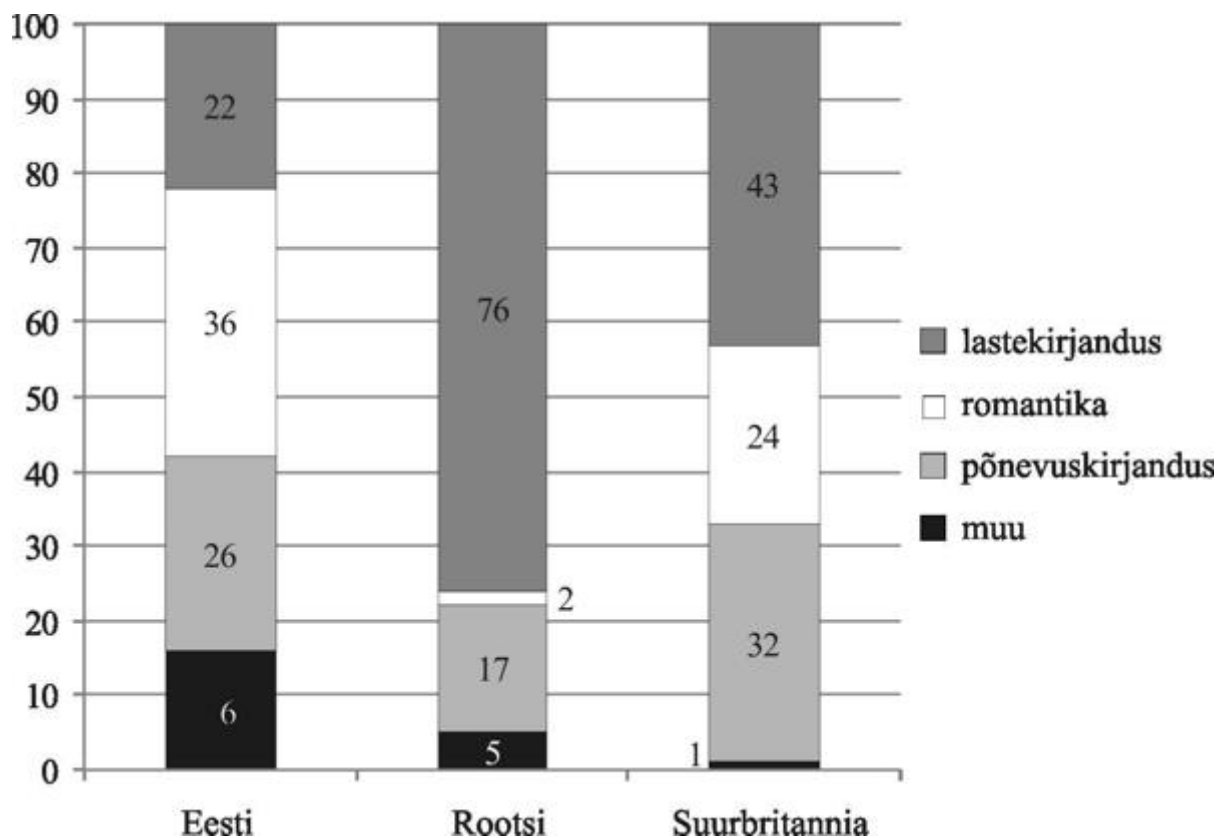
Suurbritannia, Rootsi ja Eesti on kehtestanud ühele autorile makstavale hüvitisele piirangud. Suurbritannias kehtestati ülempiir Margaret Thatcheri valitsuse ajal 1984. aastal, viis aastat pärast süsteemi käivitamist, “selleks et mõned üksikud autorid kogu potti tühjaks ei ammutaks”, nagu põhjendas kultuuriminister lord St John (Fawsley 1999, 64). Praegu on ühele autorile makstav suurim tasu 6600 naela (ligikaudu kolmekordne 2009. aasta keskmine brutopalk Suurbritannias). Rootsis reguleeritakse 1955. aastast laenutuskorra tasu laenutuste arvu järgi. Praegu kahaneb originaali autori laenutusühiku tasu astmeliselt alates 200 000 laenutuskorrast kümnendikuni baastasust üle 400 000 laenutuskorra puhul. Eestis kehtestati ühele autorile makstavale hüvitisele ülempiir 2005. aastal ja selleks on autoriõiguse seaduse (§ 13³ (10)) kohaselt neljakordne statistikaameti esitatud eelmise aasta Eesti keskmine brutopalk.

Suurbritannias ja Rootsis kehtib hüvitise maksmisel ka alampiiir – Rootsis on selleks tasu kahe tuhande laenutuse eest, Suurbritannias üks nael. Eestis alampiiir puudub.

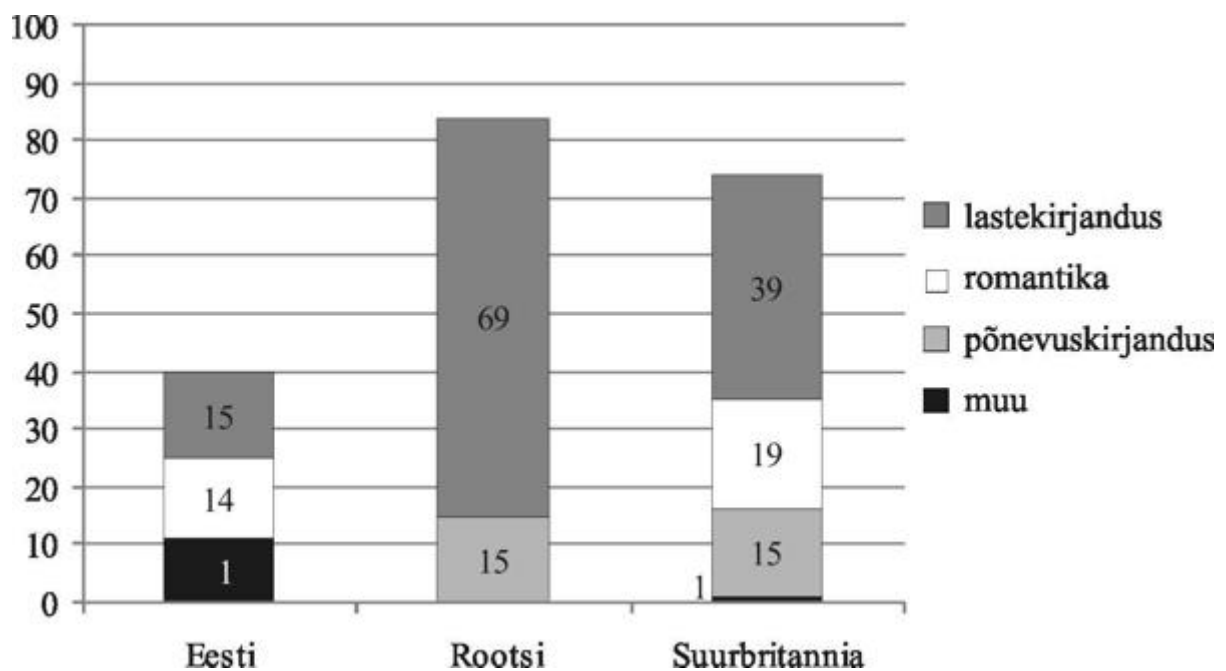
Eesti rahvaraamatukogudes lobbab meelelahutuslik tõlkekirjandus

Hüvitiste väljaarvestamist alustati Eestis 2004. aastal kahe suurima rahvaraamatukogu, Tallinna Keskraamatukogu ja Tartu Oskar Lutsu nimelise linnaraamatukogu laenutusandmete põhjal. Sisulisele esinduslikkusele lisaks sobisid nende raamatukogude elektrooniliselt registreeritud laenutusandmed edasiseks töötluks ja hüvitiste väljaarvestamiseks (Väljataga 2005, 40–43). Laenutusandmete elektrooniline registreerimine Eesti rahvaraamatukogudes on edenenu ja 2009. aastal arvestati hüvitised välja 317 rahvaraamatukogu 4 474 200 elektrooniliselt registreeritud laenutuse põhjal. Autorihüvitiste saajad on avalikustatud Autorihüvitusfondi kodulehel.

Joonis 1. Eesti, Rootsi ja Suurbritannia autorite TOP 100 kirjandusliikide kaupa

Joonis 2. Eesti, Rootsi ja Suurbritannia kohalike autorite arv TOP 100-s

Laenutushüvitise väljaarvestamise kõrvalsaadus on esinduslik ülevaade sellest, mida loetakse. Kuna laenutusandmed pärinevad rahvaraamatukogudest, annavad need tunnistust kõige laiema lugejaskonna eelistustest.

Eesti laenutuste edetabelis on kõige paremini esindatud rahvusvahelised menukirjanikud. 2004. aastast, kui Autorihüvitusfond laenutusandmete analüüsiga tegelema hakkas, asuvad edetabeli tipus ameerika ja briti armastusromaanide autorid Nora Roberts, Sandra Brown, Jayne Ann Krentz, Danielle Steel, Barbara Cartland ja Rosamunde Pilcher. Agatha Christie on krimikirjanduse juhtpositsioonilt taandunud vene krimikirjaniku Darja Dontsova ees. Eesti autoritest kuulub 2005. aastast menukaimate hulka Eerik Tohvri. Kindel esikümne autor on Astrid Lindgren, esimene Eesti lastekirjanik edetabelis on Aino Pervik (10. koht 2008. aastal).

Huvitavat võrdlusainet Eesti laenutusandmetele pakuvad Suurbritannia ja Rootsi rahvaraamatukogude 2008.–2009. aasta laenutuste edetabelid (vt joonis 1 ja 2).

Edetabelite võrdlemine näitab, et rootslased ja britid laenutavad rahvaraamatukogudest ülekaalukalt lastekirjandust, Eesti raamatukogudes liigub aga kõige rohkem romantilist menukirjandust. Rootsi TOP 100 autori hulgas on kaks naistekirjanduse autorit (37. ja 79. kohal), Eestis aga 36, neist 7 esikümnes. Lastekirjanduse puhul paistab silma, et ei Rootsis ega Suurbritannias ole paarisaja lemmiku hulgas Walt Disney Company toodangut, Eestis on ameerika koomiksid lastekirjanduse arvestuses 5. ja üldarvestuses 17. kohal.

Kõigi kolme riigi lugejad armastavad põnevuskirjandust. Rootsi edetabelist leiame 17 põnevuskirjanikku, neist 15 omamaist, Eesti TOP 100-sse kuulub neid 26, neist üheksa vene krimiautorit. Eesti menukaim autor on teist aastat vene krimikirjanik Darja Dontsova, briti edetabelit juhib teist aastat ameerika krimikirjanik James Patterson. Rootsi laenutatuim autor on teist aastat lastekirjanik Martin Widmark aastakümnete lemmiku Astrid Lindgreni ees.

Eesti edetabelis on kõige vähem kohalikke autoreid. Kui Rootsis kuulub saja enim laenutatud autori hulka 84 ja Suurbritannias 73 omamaist kirjanikku, siis Eestis on neid 40. Ent erinevalt teistest kohtab Eesti rahvaraamatukogude edetabeli eesotsas mitmeid kohalikke klassikuid (Tammsaare, Luts, Vilde, Ristikivi, Kross, Traat, Kivirähk).

Rahvaraamatukogude elektronkataloog URRAM avaldab iga kuu laenutuste edetabeli teoste lõikes. Eesti maakondade raamatukogude edetabelit juhivad Hille Karmi “Elle Kull: unes ja ilmsi”, Evelin Kivimaa “Arvo Kukumägi: alasti elu: ärajoonud näitlejad lastakse ju maha”, Sofi Oksanen “Puhastus”, Helen Eelranna “Anne Veesaar: elus, see on kõige tähtsam”, Rait Avestiku “Urmas Kibuspõu 31 aastat” ja Maire Aunaste “Mitte ainult meestest”. Rahvusvaheliste menukirjanike kogutoodanguga suudab populaarsuselt konkureerida aga üksnes Eerik Tohvri.

Romantilise kirjanduse ja publitsistika suur populaarsus Eesti raamatukogudes on omapärane fenomen. Muu hulgas võib sellele kaasa aidata viimase paarikümne aasta komplekteerimispoliitika. Kui UNESCO rahvaraamatukogu manifest ja meie oma rahvaraamatukogu seadus näevad rahvaraamatukogu ülesandena “tagada elanikele vaba ja piiramatut juurdepääs informatsioonile, teadmistele, inimõtte saavutustele ning kultuurile, toetada elukestvat õppimist ja enesetäiendamist” (rahvaraamatukogu seadus, § 2 lõige 1), siis kas Eesti rahvaraamatukogudes on näiteks eesti kirjanduse tippteosed sama kättesaadavad kui ajaviitekirjandus?

2005. aastal analüüsisin Tallinna, Tartu, Viljandimaa, Lääne-Virumaa, Põlvamaa ja Lääne-maa rahvaraamatukogude varustatust kultuurkapitali poolt aastail 2001–2004 auhinnatud ja nomineeritud teostega ning samal ajavahemikul ilmunud menukirjanik Nora Robertsi teostega. Selgus, et enam-vähem võrdsel hulgal olid eesti nüüdiskirjanduse tipud esindatud ainult Tartu linnaraamatukogus. Kokku oli vaadeldud raamatukogudes eesti kirjanduse tippteose kohta keskmiselt 1,75 nn Norat ning kõige rohkem, ligi 2,5 nn Norat leidis Lääne-Virumaa rahvaraamatukogudes.

Üksikute teoste lõikes oli erinevus veelgi suurem. Näiteks leidis Tallinna keskraamatukogus koos kõigi harudega ainult kaks eksemplari 2004. aastal Balti Assamblee kirjanduspreemia pälvinud Hasso Krulli eepost “Meeter ja Demeeter”. Nora Robertsi samal aastal ilmunud teoseid oli kõiki 23–30 eksemplari. Viljandi-, Põlva- ja Läänemaa rahvaraamatukogude lugejate käeulatusest “Meeter ja Demeeter” sama hästi

kui puudus: kogu Viljandimaa peale oli seda saadaval kaks eksemplari, Põlvamaal neli ja Läänemaal kolm. Nora Robertsi kõiki teoseid oli Viljandimaal keskmiselt 27, Läänemaal 14 ja Põlvamaal 18. Tallinna Keskraamatukogus ja haruraamatukogudes on olemas eranditult kõik Nora Robertsi 2005. aastaks ilmunud nimetused, Tartus puudus neist kaks. Lisaks leidis Nora Robertsit nii Tallinnas kui Tartus ka vene, inglise, saksa ja soome keeles. Kui luuleraamatute kättesaadavusega olid lood rahvaraamatukogudes üldse halvad, siis näiteks Toomas Haugi Eesti kultuurilugu käsitlevat suurepärase esseekogu "Troojamäe töötus" oli Viljandimaal ja Lääne-Virumaal neli ning Põlvamaal ja Läänemaal ainult üks eksemplar.

Analüüsist selgus, et eesti nüüdiskirjanduse tippteoseid osteti rahvaraamatukogudesse üha vähem. Kui kõikides vaadeldud raamatukogudes oli 2004. aastal Eesti tippteoste sisseostude arv eelmise aastaga võrreldes vähenenud, oli nn Norade hankimine Läänemaal, Põlvamaal ja Lääne-Virumaal hoogustunud. Juba esimest Robertsi eestikeelset teost "Pühad patud" osteti kõikidesse vaadeldud raamatukogudesse nii suurel hulgal, et tegu näib olevat kauaoodatu saabumisega. Nappivate ressursside tingimustes ei jätkunud siis ilmselt raha Loomingu Raamatukogu tellimiseks, mille aastakäik maksis sama palju kui kaks nn Nora eksemplari. Aastakäik, kus muu hulgas ilmusid A. Brontë "Agnes Grey", V. Woolfi "Proua Dalloway", M. Kundera "Romaanikunst", I. Bergmani "Erakõnelused", D. H. Lawrence'i "Mees, kes suri", S. Freudi "Leonardo da Vinci lapsepõlvemälestus", kokku 18 maailmaklassikasse kuuluvat tõlketeost, oli Lääne-Virumaal saadaval kolmes raamatukogus 39-st ja Viljandimaal kolmes raamatukogus 42-st. Tallinna Keskraamatukogu harukogudes on aastakäik enamasti saadaval, ent ligi kolm korda väiksema eksemplaride arvuga kui Robertsi esimene teos. Ainult Tartu linnaraamatukogus on mõlemad esindatud võrdses mahus (Väljataga 2006).

Mida teha

Analüüsi tulemusena sai Põhjamaade kirjandusfestivalil "Paabeli raamatukogu" ja hiljem Eesti Päevalehe artiklis tehtud ettepanek hakata ka Eestis rahvaraamatukogude komplekteerimist kultuuripoliitiliselt suunama, nagu seda tehakse Norras oma kirjakultuuri hoidmiseks ja edendamiseks. Rootsis sellist planeerimist ei rakendata, rahvaraamatukogude omamaise kirjandusega varustamise ja selle populariseerimise eest kannavad hoolt raamatukoguhoidjad. Ka britid hoiavad ameerika massikirjanduse survest hoolimata oma autorite poole.

Omaette analüüsi väärrib rahvaraamatukogude komplekteerimise seis 2010. aastal. Kas 2005. aastaga võrreldes on midagi muutunud? Eestis ilmub viimasel ajal hulgaliselt oivalist algupärase lastekirjandust. Kuidas peegeldub see rahvaraamatukogude kogudes? Ilmselt ei tasu taga igatseda aegu, kui suure avaliku raamatukogu laenutuste edetabelit juhtisid Tolstoi, Turgenev, Gogol, Sienkiewicz, Zola, Maupassant ja Hugo (Veskimägi 2000, 214), kuid lapsed võiks raamatute juurde tuua. Rootsi ja Suurbritannia näide tõestab, et see on võimalik, ja lugemisaastal oleks sellega paslik alustada.

Kasutatud kirjandus

Autoriõiguse seadus. – <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=13246706>

Euroopa Ühenduste Nõukogu direktiiv 92/100/EMÜ rentimise ja laenutamise õiguse ja teatavate autoriõigusega kaasnevate õiguste kohta intellektuaalse omandi valdkonnas. – EÜT L 346, 27.11.1992, lk 61–66.

Klement, K. (1997). Library Loan Compensation in Scandinavia: a Historical Review. – Nordic Public Lending Right. 2nd International Conference on Author's Lending Right. Copenhagen, pp 7–11.

Public Lending Right International. – <http://www.plrinternational.com/>

Public Lending Right. Most Borrowed Authors July 2008-June 2009. –

<http://www.plr.uk.com>

Rahvaraamatukogu seadus. – <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=12798044>

St John of Fawsley (1999). Righting a Wrong. – Whose Loan Is it Anyway?: Essays in Celebration of the PLR's Twentieth Anniversary. London: Registrar of the PLR, p 64.

Sveriges Författarfond. De mest utlånade författarna i folk- och skolbibliotek 2008. –

<http://www.svff.se/>

URRAM. Laenutuste edetabel märtsis. – <http://www.lugeja.ee/Avalik/statistika.jsp>

Veskimägi, K.-O. (2000). Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leivakappi ja ramatokappi: Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn.

Väljataga, A. (2005). Laenutus- ja reprograafiahüvitussüsteemide käivitamine Eestis. Magistritöö. Tallinna Tehnikaülikool, majandusteaduskond.

Väljataga, A. (2006). Hukatuslik ekstaas. – Eesti Päevaleht, 14. jaan. –

<http://www.epl.ee/artikkel/309544>